

Prusicka-Końcon, Ewa

Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa od końca XVI wieku do końca XVII wieku

Archeologia Polski Środkowowschodniej 5, 230-239

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

EWA PRUSICKA-KOŁCON

SZKLANE PUCHARKI DZWONOWATE Z ZAMOŚCIA OD KOŃCA XVI WIEKU DO KOŃCA XVII WIEKU

Bogata ilość wyrobów szklanych pozyskanych w czasie badań i nadzorów archeologicznych na terenie Starego Miasta w Zamościu skłania do omówienia przynajmniej jednej grupy naczyń, stosunkowo licznie występującej w materiale archeologicznym¹. Ze względu na swój kształt nazwano je pucharkami dzwonowatymi. Ich interpretacja opiera się głównie na jedynej jak dotąd próbie ujęcia tego tematu dla terenów całej Polski (S. Ciepiała 1966, s. 248-252) oraz jedynej krótkiej publikacji dotyczącej Zamościa i terenów Lubelszczyzny (I. Kutylowska 1981, s. 91-95). Zabytki dotąd opisane i publikowane dają obraz naczyń o wysokości około 8-10 cm, które posiadały dzwonowaty brzusec, lekko wychyloną na zewnątrz krawędź wylewu, dno silnie zwężone pozorując szeroką nóżkę przechodzącą następnie w okrągłą stopkę z lekkim wysklepieniem od spodu i śladem po odrywaniu przyczepca (S. Ciepiała 1987, s. 74).

Zabytki szklane przedstawione w niniejszym opracowaniu pochodzą z badań archeologicznych przeprowadzonych (z przerwami) w latach 1970-76 przez pracowników Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PP PKZ Oddziałów w Lublinie i Warszawie oraz Muzeum Archeologicznego w Krakowie, przede wszystkim jednak z badań wykopaliskowych, sondażowych i nadzorów archeologicznych prowadzonych w latach 1977-1991 przez PAK Zamojskiego Oddziału PKZ. Zasięg prac badawczych, którymi było objęte Stare Miasto w latach 1970-1991 został ujęty w odrębnej publikacji (E. Prusicka 1991, s. 180-286).

Z Zamościa znany jest jeden pucharek dzwonowaty zrekonstruowany w całości z 10 elementów (ryc. 2: 4). Znalezione zostały na terenie Bastionu VII w wykopie XII, założonym w 1979 r. (T. Nawroński 1987, s. 64; A. Witkowski 1988, s. 23). Ponadto prawie w całości zachowały się dwa egzemplarze pucharków wydobyte z wykopów 1970 r. na ul. Staszica (I. Kutylowska 1971, fot. 18). Natomiast jest spora ilość tego typu zabytków o dobrze zachowanym denku z czaszą do połowy jej wysokości (ryc. 2: 2, 3; ryc. 4: 2; ryc. 5: 1). Największą ilość pucharków spotyka się jednak jako części denek w postaci okrągłej, dość grubej stopki z odchodzącą od

niej krótką szyjką. Znacznie rzadziej występują fragmenty czasz, które często ze względu na bardzo małe rozmiary trudno nawet identyfikować z pucharkami dzwonowatymi. Sporadycznie spotykane są prawie w całości zachowane czasze z wywiniętym na zewnątrz brzegiem (ryc. 3: 1).

Zrekonstruowany w całości pucharek dzwonowaty z bastionu VII znaleziony został w wykopie XII założonym przy południowo-wschodnim narożniku nadszańca, na terenie tzw. fosy wewnętrznej bastionu. Naczynie wykonane było z przezroczystego szkła o odcieniu jasno-zielonkawym z widocznymi pęcherzykami powietrza. Wysokość naczynia wynosi 10,6 cm, zaś średnica wylewu czaszy 9,5 cm. Stopka pucharka o średnicy 5,2 cm nosi na dnie ślady po odrywaniu przyczepca w końcowej fazie wyrobu naczynia. Według S. Ciepiała, typ pucharka można określić jako „B” gdzie dno jest wyraźnie zlepione ze ścianką na skutek silnego wgniecenia podczas formowania szyjki naczynia (S. Ciepiała 1966, s. 249). Średnica szyjki wynosi 2,3 cm. Czasza w górnej części rozszerza się lekko i zakończona jest dość silnie wygiętym na zewnątrz brzegiem. Opisany pucharek (ryc. 2: 4) jest analogiczny do tego typu dwu naczyń znalezionych w 1970 r., jest jednak od nich nieco niższy i bardziej przysadzisty.

Na terenie Starego Miasta podczas badań archeologicznych tylko PAK PKZ w Zamościu pozyskano 15 tysięcy fragmentów zabytków szklanych, w tym 110 charakterystycznych fragmentów pucharków dzwonowatych, tj. stopek i fragmentów stopek, jedną zachowaną czaszę bez stopki i dwa wylewy czasz. Trudne do wydzielenia niecharakterystyczne fragmenty naczyń, głównie środkowe części czasz, umniejszają niewątpliwie ilość tego typu znalezisk. Zabytki wykonane zostały przeważnie ze szkła jasnozielonego, sporadycznie ciemnozielonego. W wielu fragmentach zauważono liczne pęcherzyki powietrza i ślady nie stopionej krzemionki, a czasami całe skupiska ziaren krzemionki świadczące o dużej niedokładności produkcyjnej naczyń.

Formy i sposób produkcji pucharków z Zamościa nie odbiegają od znalezisk z innych części Polski. Przy typologicznym określaniu zabytków (ryc. 1) należy się zatem posłużyć podziałem opracowanym jeszcze w 1966 r. przez S. Ciepiałę wyróżniającą dwa typy naczyń przede wszystkim w oparciu o sposób uformowania stopki (S. Ciepiała 1966, s. 249). Zarówno typ „A” o szerokiej, nie zlepionej ściance stopki ze ścianką nóżki jak i typ

¹ Niniejsze opracowanie powstało w ramach programu Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie realizowanego od kilku lat przez autorkę. Program dotyczył nowożytnego szkła z badań archeologicznych na terenie Starego Miasta w Zamościu.

„B” o zlepionych stopkach, posiadają podobną średnicę stopek wahającą się od 4,4 cm do 5,8 cm. Różnica polega jedynie na proporcji nóżki względem całego naczynia. Przy mocniejszym ściśnięciu nóżki podczas produkcji, w pucharkach typu „B” jest ona wyższa i naczynie wydaje się smuklejsze, zaś rozszerzona nieco i niższa nóżka w typie „A” nadaje wyrobom formę bardziej przysadzistą. Oba rodzaje pucharków reprezentowane są w materiale zabytkowym z Zamościa niemal w identycznych proporcjach i nie wydaje się aby jedna forma była właściwa i zamierzona, zaś druga jakąś niedoróbką. Niewątpliwie o formie ukształtowania nóżek, podobnie jak o formie i stopniu wygięcia na zewnątrz brzegów czasz, decydował wyłącznie przypadek. Pucharki z Zamościa, jak wynika z analizy, nie odbiegają ani formą, rozmiarami, ani też sposobem wykonania od innych tego typu zabytków z terenów Polski.

Pokaźna ilość znalezisk pucharków dzwonowatych jest niewątpliwie wynikiem dużego zasięgu wszelkiego rodzaju badań archeologicznych jakimi objęto zamojskie Stare Miasto, szczególnie w czasie prac rewaloryzacyj-

nych renesansowych kamieniczek na przełomie lat 70-tych i 80-tych. Chociaż wśród badań dominowały nadzory archeologiczne, najwięcej materiałów i najlepiej zachowanych, pochodzi z systematycznych badań wykopaliskowych na terenie Akademii i dawnego klasztoru OO Bazylianów (tab. 1).

Spory udział pucharków dzwonowatych w materiale archeologicznym świadczy niewątpliwie o ich masowej produkcji. Ma to na pewno związek z bardzo intensywnym w tym okresie rozwojem leśnych hut szkła jak również mało skomplikowaną produkcją tych naczyń. Huty szkła lokowane były w zależności od określonych warunków naturalnych i społeczno-ekonomicznych. Najczęściej budowano je na terenach podgórskich lub pagórkowatych, w bliskim sąsiedztwie potoków lub niedużych rzek o bystrym prądzie, w pobliżu lasów, które dostarczały surowca na opał oraz popiołu i potażu niezbędnych przy wytopie szkła. Atrakcyjne miejsca pod budowę hut to także te ze złożami piasków i dobrej gliny. Istotne były również dogodne warunki transportu oraz bliskość ośrodka miejskiego jako rynku zbytu. Czynniki

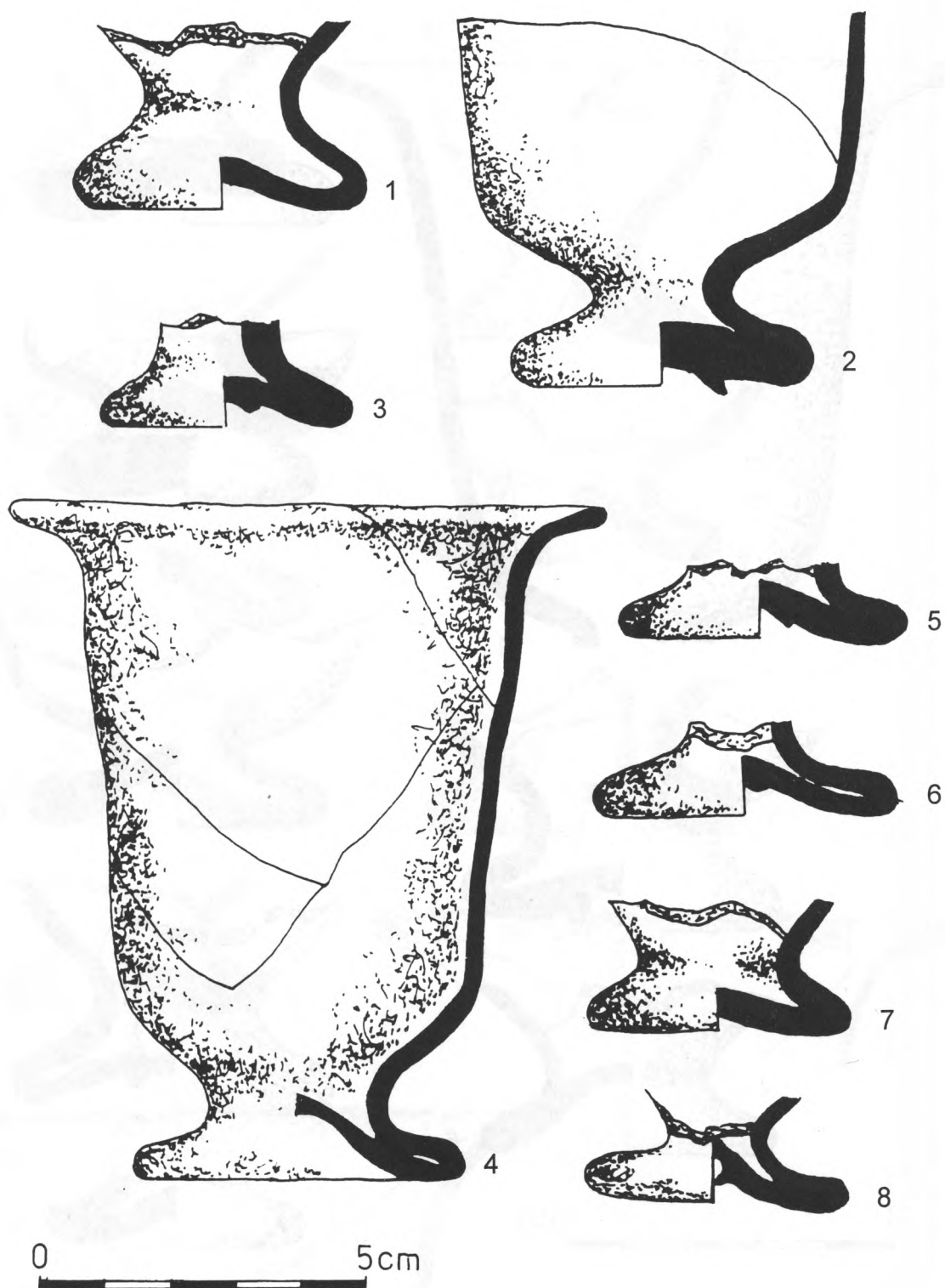
Tab. 1. Znaleziska zabytków szklanych z badań Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PKZ O/ Zamość w latach 1977-1991 na terenie Starego Miasta w Zamościu.

Obiekt	Wykop	Rodzaj badań	Fragmenty naczyń szklanych	Fragmenty pucharków dzwonowatych
Rynek Wielki	–	n. a.	2653	23
Rynek Wielki	XII	n. a.; w.	1514	2
Rynek Wielki	XIII	n. a., w.	1063	2
Rynek Wielki	XVIII A	n. a.	760	4
Rynek Wielki	XVIII B	n. a.	860	3
Rynek Wielki	XIX	n. a.; w.	94	1
Rynek Wielki	XX	n. a.; w.	68	–
Rynek Wielki	XXI	n. a.; w.	315	–
Rynek Wielki	XXII	n. a.; w.	193	–
Rynek Wielki	XXIII	n. a.; w.	1605	–
Rynek Wielki	XXIV	n. a.; w.	56	–
Brama Lubelska Stara		n. a.	161	–
Brama Lubelska Nowa		n. a.	263	–
Brama Szczebrzeska		n. a.	44	–
Poterna kurtyny 6-7		n. a.	–	–
Wykop przy kojcu, przekop przez fosę		n. a.	7	–
Furta Wodna		n. a.	57	–
Kolektor „Ulgi”		w.	165	5
Bastion VII		n. a.; w.	1589	7
Blok III	–	n. a.	800	–
Blok XXVI	–	n. a.	1005	1
Blok XXVII	–	n. a.	117	–
Akademia		s., w.	796	14
Klasztor Bazylianów		w.	487	48
Razem			14 672 110	

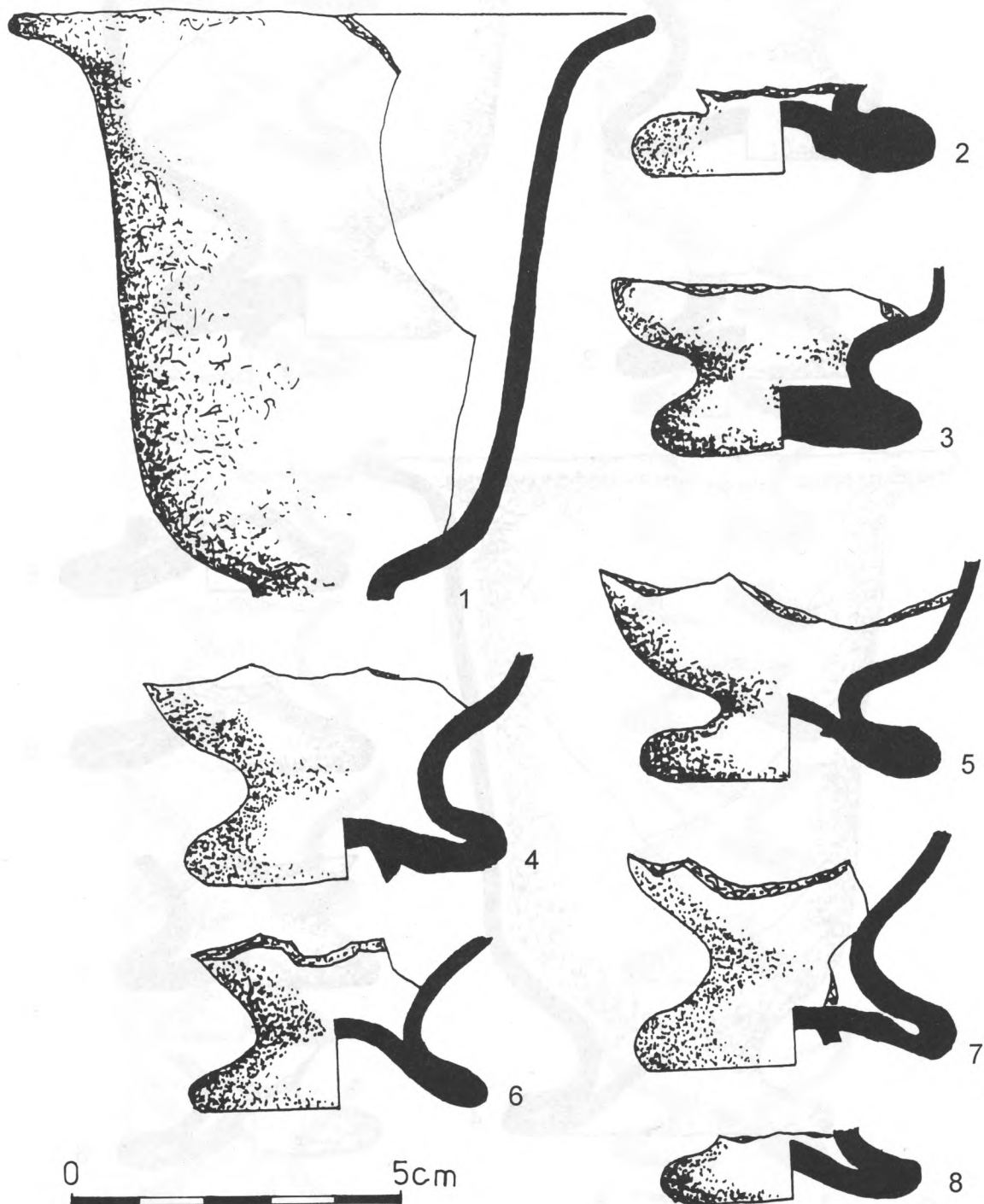
n. a. – nadzór archeologiczny
w. – badania wykopaliskowe
s. – badania sondażowe



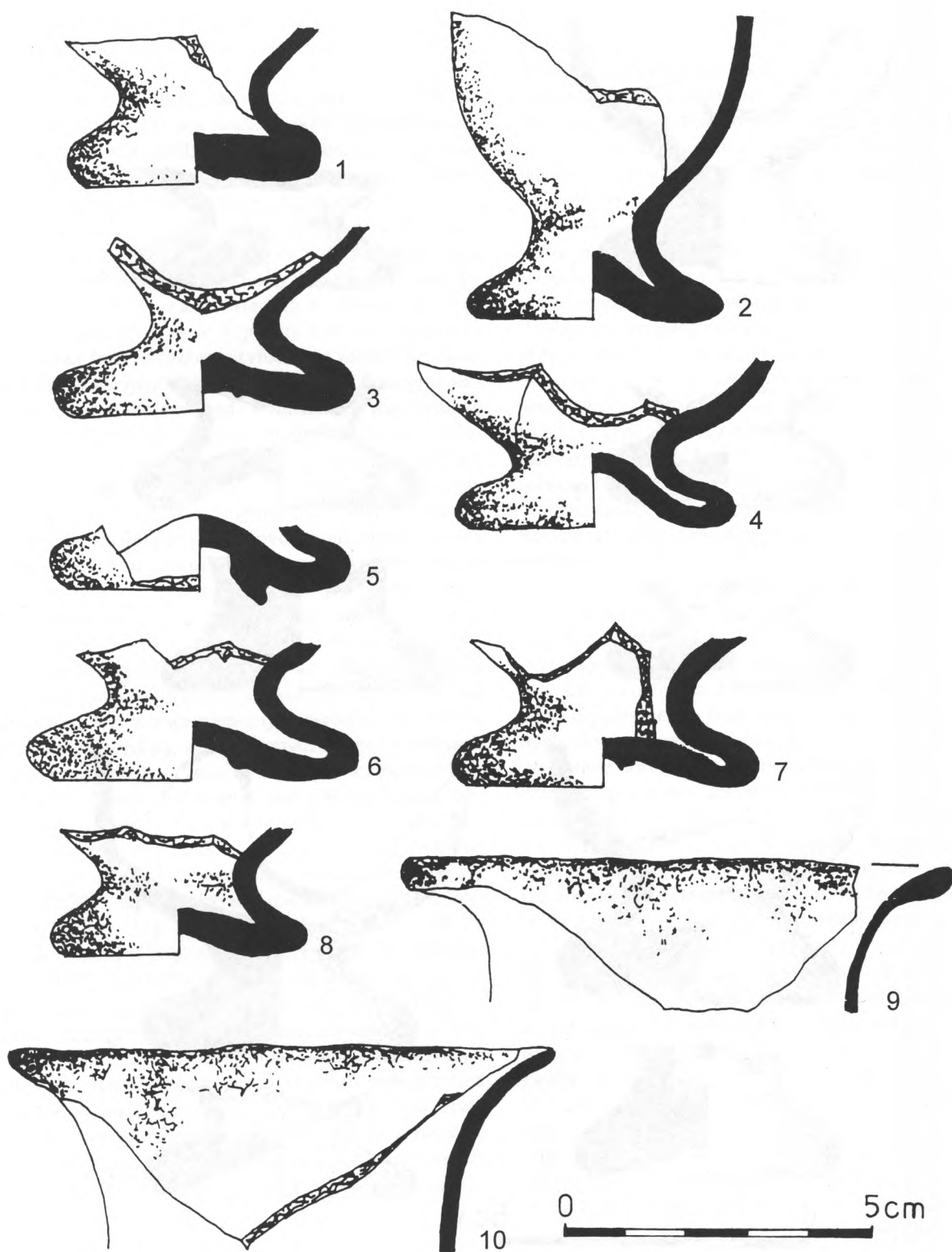
Ryc. 1. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate – przekroje stopek.



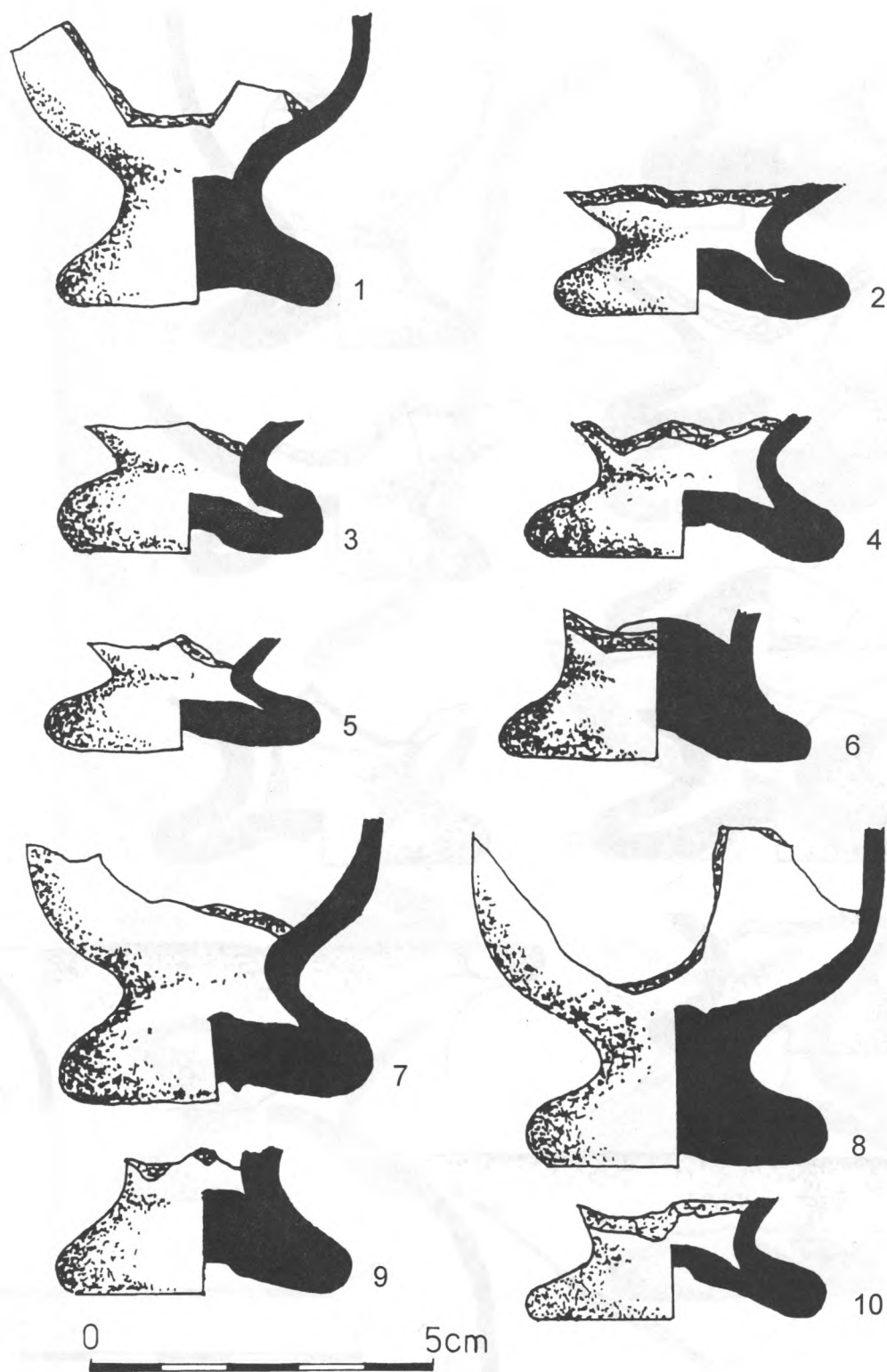
Ryc. 2. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate: d – pucharek znaleziony na terenie bastionu VII; a-c i e-h – znaleziska z terenu dawnego Klasztoru OO Bazylianów.



Ryc. 3. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate: a-c – zabytki z terenu dawnego Klasztoru OO Bazylianów; d-h – zabytki z Rynku Wielkiego.



Ryc. 4. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate: a-j – zabytki z terenu dawnego Klasztoru OO Bazylianów.



Ryc. 5. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate: a-b – zabytki z terenu Akademii; c-i – zabytki z Rynku Wielkiego; i – zabytek z Bloku XXVI.

te wyraźnie wpłynęły na duże zagęszczenie ośrodków produkcji szkła w Polsce południowej przy niemal ich całkowitym braku, z wyjątkiem okolic Gdańska, na terenach północnej Polski (A. Wyrobisz 1987, s. 50-51, mapa 4).

Na terenie ordynacji zamojskiej pod koniec XVI w. funkcjonowało kilka hut szkła. Źródła informują o hutach: w Turobinie, Niedzieliskach, Topólczy i Szczebrzeszynie (A. Tarnawski 1935, s. 245). Huty w trzech pierwszych miejscowościach wymienił ordynacki archiwista M. Stworzyński², zaś ośrodek szczebrzeszyński wspominał B. Morando w liście z 1594 r. do kanclerza Jana Zamoyskiego z racji wyrabiania w hucie szyb do oszklenia kolegiaty zamojskiej³. Według A. Wyrobisza, najprawdopodobniej huta w Topólczy i huta w Niedzieliskach oraz huta szczebrzeszyńska, to jeden i ten sam zakład produkcyjny zmieniający tylko lokalizację w stosunku do okolicznych osad. Wniosek ten ma wynikać z faktu, że Topólcza i Niedzieliska położone są w odległości od siebie zaledwie 10 km, obie zaś leżą w pobliżu Szczebrzeszyna (A. Wyrobisz 1968, s. 41). Interpretacja ta wydaje się jednak nieco mglista, zaś prześledzenie doskonałych warunków naturalnych tych miejscowości i duży rynek zbytu jaki oferował nowo powstały Zamość z ówczesnym niezmiernie intensywnym osadnictwem, skłania do stwierdzenia, że produkcja mogła jednocześnie odbywać się w trzech ośrodkach hutniczych położonych w bardzo bliskim sąsiedztwie. Na pewno jednak samodzielnym ośrodkiem produkcyjnym była huta pod Turobinem. Oprócz wymienionych ośrodków na terenie ordynacji zamojskiej, w omawianym okresie w dobrach Jana Zamoyskiego czynna była huta w starostwie bełskim w Pankowie, położonym nad górnym Wieprzem, niedaleko Zamościa. Ponadto funkcjonowała huta w Wisience w starostwie grodeckim należącym do Jana Zamoyskiego od 1585 r., wzmiankowana w latach 1565-1566 i 1570 r., zapewne czynna również później (A. Wyrobisz 1968, s. 41). Pomimo istnienia kilku ośrodków produkcji szkła w pobliżu Zamościa, Zamoyski sprowadził w 1585 r. szkło francuskie do szklenia okien pałacu w Zamościu⁴. Być może był to zwykły kaprys Zamoyskiego, ale najprawdopodobniej miejscowe huty nie były w stanie dostarczyć w dużej ilości i dobrej jakości tego typu szkła. Ich produkcja ukierunkowana była głównie na potrzeby lokalne mało wymagającego klienta. Huty nie były ponadto nastawione wyłącznie na produkcję szyb, dużą część stanowiło zapewne szkło użytkowe, w tym rozpowszechniające się coraz bardziej pucharki

dzwonowate. Jakość produkowanych wyrobów szklanych staje się jednak coraz lepsza, bowiem już w 1594 r. huta szczebrzeszyńska produkowała szyby dla kolegiaty zamojskiej. W XVII w. na terenie ordynacji zamojskiej powstały kolejne huty szkła: pod Krzeszowem w lesie Brzeźnica (wzmiankowana w 1638 i 1656 r.), pod Tomaszowem: Hucisko Tomaszowskie, huta na Ulowie, huta Szarowolska, huta Ciotuska, Hucisko Zielone, wzmiankowane w latach 1660-1666 i pod Rybnicą: Hucisko Rybnickie, huta Susiecka, wzmiankowane w latach 1643-1694 (A. Wyrobisz 1968, s. 42). Wszystkie wymienione powyżej ośrodki miały decydujące znaczenie pod koniec XVI i w XVII wieku w zaspakajaniu potrzeb mieszkańców Zamościa na wyroby ze szkła. Spora ilość hut na terenach położonych w okolicach Zamościa, przy ich całkowitym braku m.in. na Lubelszczyźnie, była związana na pewno z lepszymi warunkami naturalnymi umożliwiającymi produkcję, ale przede wszystkim miało to związek z wielką własnością ziemską. Ordynacja zamojska zapewniała bowiem stałą pańszczyźnianą siłę roboczą (A. Wyrobisz 1966, s. 244).

Znaleziska pucharków dzwonowatych skłaniają do udzielenia także odpowiedzi na pytanie o funkcję tych przedmiotów. Na podstawie przeprowadzonych dotąd badań archeologicznych należy stwierdzić, że omawiane pucharki były niewątpliwie pierwszymi, najbardziej popularnymi i powszechnie używanymi szklanymi naczyniami stołowymi na ziemiach polskich. Były one tak popularne, pochodzące z masowej produkcji, a zarazem mało oryginalne, że brak ich w źródłach ikonograficznych. Występowały masowo, a przez to były tanie i powszechnie dostępne. W Zamościu znajdowane są na terenie całego miasta, zarówno w dzielnicy zamieszkałej niegdyś przez Polaków, jak również w częściach gdzie osiedlili się Rusini, Żydzi i Ormianie. Wystąpiły w sporych ilościach zarówno na terenie obiektów świeckich (Akademia) jak i klasztornych (klasztor OO Bazylianów). W Warszawie powszechnie były znajdowane w dzielnicy zamieszkałej niegdyś przez ludność najuboższą (S. Ciepela 1966, s. 251). Pucharkami pito najpopularniejsze wówczas napoje: piwo i rozpowszechniające się w tym okresie u bogatszych wino wypierające coraz bardziej ze stołów miód (K. Bockenheim 1998, s. 49). Na pewno niesłuszna jest interpretacja funkcji pucharków wyłącznie jako naczyń o jakimś szczególnym przeznaczeniu, np. do czynności liturgicznych. Świadczy o tym m.in. fakt, że w czasie remontu kaplicy Świętej Trójcy na Zamku w Lublinie w 1956 r. zauważono, że znalezione liczne ułamki tych naczyń nie traktowali siedemnastowieczni użytkownicy w sposób szczególny, ale znajdowały się one wśród innych odpadków i zniszczonych przedmiotów w warstwie użytkowej z tego okresu (I. Kutyłowska 1981, s. 92-93). Powszechnie pucharki znajdowane są w siedemnastowiecznych poziomach użytkowych ulic i rynków Zamościa.

² M. Stworzyński, *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr ordynacji zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę 1834 roku*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, BOZ 1815, k. 40, 93 v.

³ AGAD, BOZ 681.

⁴ *Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. IV, 1585-1588, wyd. K. Lepszy, Kraków 1948, s. 29, nr 1099; s. 414, nr 16.

ŹRÓDŁA

- [M. Stworzyński], *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr ordynacji zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę 1834 roku*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, BOZ 1815, k. 40, 93 v.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), BOZ 681.
- Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. IV, 1585-1588, wyd. K. Lep-szy, Kraków 1948, s. 29, nr 1099; s. 414, nr 16.

LITERATURA

- Bockenheimer K.
1998 *Przy polskim stole*, Wrocław.
- Ciepiela S.
1966 Pucharki dzwonowate w Polsce od końca XVI w. do końca XVII wieku, „Szkło i Ceramika”, R. 17, nr 9, s. 248-252.
1987 Wyroby szklane od połowy XIII do połowy XVII wieku [w:] *Polskie szkło do połowy XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 70-79.
- Kutyłowska I.
1971 *Zamość. Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych prowadzonych w 1971 roku*, mps ROSiOŚK O/Lublin.
1981 Materiały do badań nad kulturą materialną Lubelszczyzny w XVI i XVII wieku. Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa i Lublina, St. Mat. Lub., T. 8, s. 91-95.
- Nawroński T.
1987 Próba oceny metody badań bastionu VII w Zamościu [w:] *Problematyka konserwatorska fortyfikacji nowożytnych*, Zamość-Warszawa, s. 43-68.
- Prusicka E.
1991 Stan badań archeologicznych nad zespołem Starego Miasta w Zamościu, Pr. i Mat. Zam., t. 2, s. 180-286.
- Tarnawski A.
1935 *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego*, Lwów.
- Witkowski A.
1988 *Zamość-Stare Miasto. Bastion VII. Wyniki badań i nadzorów Archeologicznych*, t. I-III, mps ROSiOŚK O/Lublin.
- Wyrobisz A.
1966 Liczba i rozmieszczenie hut szkła w Polsce od XIV do XVII wieku, „Szkło i Ceramika”, R. 17, nr 9, s. 240-244.
1968 *Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
1987 Wytwórczość szklarska od połowy XIII do połowy XVII wieku [w:] *Polskie szkło do połowy XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

EWA PRUSICKA-KOŁCON

GLASS BELL BEAKERS FROM ZAMOŚĆ BETWEEN THE END OF THE 16TH AND THE END OF THE 17TH CENTURIES

The richness of the glass items found during the archaeological excavations carried out in 1977-1991 in the area of the Old Town in Zamość by the Office for the Conservation of Monuments in Zamość, Lublin and Warszawa, as well as the Archaeological Museum in Kraków inspired a discussion of one group of the vessels, which, due to their shape, were called bell beakers. They are 8-10 cm high vessels with a bell-shaped belly, a slightly everted rim and a strongly narrowed bottom, thus creating a broad stem turning into a round foot with a slight indentation underneath and traces of releasing the fastening.

In Zamość, only one bell beaker has been known, which was fully reconstructed from 10 elements. It was found in the area of the fortification – Bastion VII. Additionally, there were two almost fully preserved beakers which were discovered in the trenches set up in 1970 in Staszic street. There were also 110 recorded characteristic fragments of beakers, that is, feet and fragments of feet, one fully preserved body without a foot,

and two rims. The non-characteristic fragments, which were difficult to distinguish, as they mainly comprised the middle parts of bodies, lessen the value of such findings.

The items from Zamość were made mainly from light green, and less often from dark green glass. In quite a number of fragments there were numerous air bubbles and traces of unmelted silica, and sometimes entire clusters of silica grains, which suggests the lack of precision in the production of these vessels.

Undoubtedly the beakers come from the nearby glass works belonging to the Ordynacja Zamoyska (Zamość Estate). Zamość, witnessing new settlement after a recent localisation, was an excellent trading outlet. Towards the end of the 16th century, the territory of the Ordynacja Zamoyska had functioning glass works in Turobin, Niedzieliska, Topólca and Szczepieszyn. Additionally there were two glass works belonging to Jan Zamoyski: the works in Panków, Bełżec district, and in Wisienka, Gródek district. In the 17th century, new estate glass

works came to being in Krzeszów, the Brzeźnica forest, near Tomaszów (Hucisko Tomaszowskie, Ulów, Szarowole, Ciotuska, Hucisko Zielone), and near Rybnica (Hucisko Rybnickie, Susiec).

The bell beakers were found in the area of Zamość both on sacral and laic sites, in the quarters of the city which were

inhabited by Poles, Jews, Russians as well as Ormians. They were found on the sites of households as well as streets and locations of former rubbish pits. The beakers came from a mass scale production and therefore they were hardly original, though cheap and easy to acquire. They were undoubtedly the first glass vessels to be used at table.

Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie